

Софийски университет „Свети Климент Охридски”

Исторически факултет

Катедра „История на България“

**„Андрей Тошев – държавник,
дипломат, политик“**

Автореферат

на дисертация за присъждане на
образователна и научна степен „доктор“

Докторант: Мария Сашкова Вълкова

Научен ръководител:

проф. дин Веселин Янчев

София
2023

Настоящата дисертация е посветена на една личност, която, макар да има сериозен принос за развитието на българското общество от края на XIX почти до средата на XX век, досега никога не е била удостоявана с детайлно изследване, проследяващо живота и дейността ѝ, а именно Андрей Тошев – преподавател, учен, дипломат, държавник, публицист и общественик.

Водещ мотив на автора да се заеме с изследването и описването на живота на този забележителен българин е вътрешното му убеждение, че е крайно време да се даде гласност на заслугите на Ан. Тошев в политически, дипломатически и научен план, въпреки че винаги досега той е оставал в сянката на по-популярни и съответно по-подробно изследвани фигури, свързани със съдбините на следосвобожденската България. Това е причината авторът да си постави за цел изграждането, чрез настоящата дисертация, на един пълноценен исторически портрет на Ан. Тошев, който адекватно и обективно да отразява всички черти на неговия характер, до които е успял да се докосне авторът и обхваща богатата му обществено-политическа дейност, продължила почти половин век.

Основните акценти в изложението са два. На първо място, дипломатическата кариера на Ан. Тошев, продължила от 1903 до 1919 г., когато е призван да защитава българските интереси последователно в Битоля (1903 – 1905), Цетине (1905 – 1906), Атина (1906 – 1908), Белград (1908 – 1913), Цариград (1913 – 1915) и Виена (1915 – 1919), който пост в периода 1915 – 1916 съвместява с ръководенето на новооткритата българска легация в Берн. Втората ключова тема, върху която е поставен фокус, е краткото управление на петдесет и третото правителство в българската история, ръководено именно от бившия дипломат, което остава на власт в периода 21 април – 23 ноември 1935 г., на което цар Борис III възлага утвърждаването на водещата роля на монархическия институт в политическия живот на страната. Макар и на втори план, е обърнато внимание и на преподавателската, научната, обществената и публицистичната дейност на Ан. Тошев. Тя е свързана както със задълбочени изследвания в ботаниката, така и с трудовете му в областта на историята, етнографията и икономиката и с ангажираността му по отношение съдбата на българските малцинства в съседните балкански държави, което го провокира да участва активно в защитата на техните права дори след края на дипломатическата си кариера.

Настоящата дисертация обхваща целия жизнен път на Ан. Тошев в периода 1867 – 1944 г. и е разделена на три обособени части: 1. Периодът 1867 – 1908 г. – очертава формирането на личността му, първите му научни достижения, преподавателската му

дейност и дипломатическите му назначения до 1908 г.; 2. Периодът 1908 – 1919 г. – времето, в което Ан. Тошев защитава българските интереси последователно в Белград, Цариград и Виена (плюс временните му задължения в Берн), което съвпада с обявяването на Независимостта и борбата за признаването ѝ, Балканските войни и Първата световна война, които преобръщат съдбата на цяла Европа, като Царство България не е изключение от тази тенденция; 3. Периодът 1919 – 1943 г. – доброволното оттегляне на Ан. Тошев от дипломатическия корпус, последвано от най-активния период в неговата публицистична дейност, ангажираност по малцинствения въпрос, краткото му завръщане в голямата политика през 1935 г. и последните му години, в които отново се отдава на публицистика и ретроспекция на постигнатото и преживяното.

Основните източници за изследването могат да бъдат обособени в няколко категории: непубликувани документи от Централния държавен архив (ЦДА), Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (НБКМ–БИА), Научния архив при Българската академия на науките (НА БАН), Столична библиотека, Централна университетска библиотека при Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (ЦУБ при СУ) и др.; периодика – в. „Борба“, Пловдив, „Държавен вестник“, в. „Варненски новини“, в. „Източна мисъл“, Варна, в. „Литературен глас“, София, в. „Мир“, София, в. „Ново единство“, Добрич; сборници с публикувани документи, мемоарна литература и научни изследвания, в който общественно-политическа дейност на Ан. Тошев бива засегната, макар и периферно.

В изследването са използвани датите по Григорианския календар. Избран е хронологичният подход за представяне на събитията от ранния живот и политическите назначения на българския дипломат. Изключение прави единствено обособената в последната глава част, отнасяща се до научната и публицистичната му дейност в периода 1919 – 1943 г., която умишлено е изведена след прегледа на общественно-политическите му дела през посочения отрязък от време.

Авторът на настоящата дисертация си поставя следните задачи относно изложението: 1. Да се обърне внимание на семейната среда, в която израства Ан. Тошев и да се анализира доколко тя повлиява на по-нататъшното му съзряване като личност; 2. Да се разгледа дейността му по време на дипломатическите му назначения да се прецени доколко тя е фактор за подобряването или влошаването на двустранните отношения между България и съответната страна, в която той е призван да защитава доброто ѝ име и нейните интереси; 3. Да се вземат под внимание научните и

публицистичните трудове, излезли под перото на Ан. Тошев и академичните му дела, при все, че те остават встрани от основната цел на настоящото изследване; 4. Да се прецени доколко Андрей Тошев, в качеството си на министър-председател, е фактор в политическата обстановка в България и доколко неговите управленски решения и постъпки се отразяват върху международните отношения на Царството в периода април – ноември 1935 г. и имат ли те последици за наследилите неговото правителство кабинети 5; Да се направи цялостна оценка на значимостта на Андрей Тошев като политик, държавник и дипломат.

Първата глава – „От Стара Загора до Атина“ – е ключова за схващането на позициите и възприятията на бъдещия дипломат и политик. Тя обхваща най-голям времеви отрязък, като започва от детските години на Ан. Тошев, преминава през преподавателската му дейност и началните му стъпки в научната сфера и завършва с първите му три назначения в дипломатическия корпус – тези в Битоля, Цетине и Атина. Този своеобразен начален период формира Ан. Тошев като човек, като патриот и като професионалист. Макар податките за годините преди 1903 г. да са малко, авторът проявява старание да представи и анализира наличните източници и да извлече възможно най-пълноценен образ на своя субект от тях.

Обърнато е сериозно внимание на ролята на семейната среда за развитието на патриотичните чувства и моралните ценности у намиращия се още в детска възраст Ан. Тошев. Неговите най-близки роднини, които са уважавани членове на своята общност му предават ценни житейски уроци, но остават в съзнанието и като пример за отстояване на националната кауза. Именно тези негови наблюдения, макар и все още дете, превръщат Ан. Тошев в един от най-горещите ѝ привърженици. Като пример за бурните му патриотични чувства и съпричастността му към каузата на македонските българи, може да се посочи фактът, че той прекъсва своето следване в чужбина и заминава да учителства в македонските земи. В тази част от главата се подчертава и зараждането на интереса към заобикалящия го свят, на което авторът отдава и по-късното му развитие като ботаник. Успоредно с преподавателската дейност в Солун, той започва своите ботанически изследвания в околностите на града и Югозападна Македония. Това съчетание ще се превърне в обичайно за Ан. Тошев, като той

продължава да обогатява научния фонд на българската ботаника и при следващите си учителски назначения в различни точки на българските земи.

Времето, в което е преподавател във Военното училище в София (1896 – 1903) се превръща в най-активния период от научната му работа, което води до редица публикации, ненадминати и до ден днешен. Именно на тази база идва признанието от Българското книжовно дружество, което води и до израстването на Ан. Тошев в йерархията на тази престижна българска институция, своеобразен връх на което е избирането му за академик през 1931 г.

В следващата част от тази глава настъпва ключовият момент на първото дипломатическо назначение на Ан. Тошев, който е изпратен като търговски агент в Битоля. Тук са уточнени измеренията на въпросната дипломатическа позиция и ролята на заемащия я, както и е направена сбита ретроспекция на казуса с искането на Княжество България да има свои представители в Европейска Турция, поставено още през 1879 г. Този първи ангажимент като член на дипломатическия корпус ще се превърне в началото на най-динамичния период в живота на Ан. Тошев, продължил около шестнадесет години. Период, в който той получава възможността да впрегне всички свои интелектуални и психологически качества, както и безпрекословния си патриотизъм, всичко това в защита на интересите на българския народ и държава пред съответните управляващи среди в страната, в която е акредитиран.

Поемайки поста в Битоля точно след разтърсилото европейската част на Османската империя Илинденско-Преображенско въстание, начинаещият дипломат е поставен пред предизвикателството да защити, доколкото му позволяват обстоятелствата, местното българско население от реваншизма на османците и от попълзновенията на сръбската, гръцката и влашката пропаганда. Наред с това се проследяват и неговите упорити опити да привлече вниманието на управляващите в София към острата нужда от официална българска позиция относно случилото се и пряк ангажимент към съдбата на сънародниците, останали след 1878 г. в рамките на Европейска Турция. Повлиян от контактите си с местното население и на база наблюденията си върху поведението на османските власти, у Ан. Тошев изкрystalизира един кратък списък от четири точки, касаещ най-належащите, по негово мнение, реформи, които трябва да бъдат предприети без никакво забавяне, за да се нормализират условията за живот за българите в Македония и Одринска Тракия. Темата с реформите занимава не само българския представител. Тук са разгледани и инициативите на Великите сили да изготвят и наложат на Високата порта подобни програми, целящи теоретичното подобряване на

положението на християните в рамките на империята, както и опитите на отговорните фактори в последната да обезсилят подобни проекти, прокламирайки отвлечени идеи за промени, които нямат намерение да приложат, само и само да предотвратят европейска намеса.

Когато през 1904 г. българското правителство предприема някои конкретни мерки за нормализиране на отношенията с Цариград, с цел облекчаване съдбата на българското малцинство в Османската империя, Ан. Тошев приветства това решение с ентузиазъм. Той, за съжаление, е помрачен от некоректното поведение на Високата порта, за което Ан. Тошев разказва и в по-късните си трудове, цитирани в тази част от първата глава.

Подробно е разгледано и едно дълго пътуване на българския търговски агент из някои от разорените след въстанието територии, населени предимно с българи – ясен атестат за неговата лична ангажираност към тежката съдба на тези хора, които стават жертва не само на турския гнет, но и на насърчаваните от властите гръцки, сръбски и влашки агитатори и езекутори, които имат амбицията да задушат българщината по тези земи.

Съвсем различна картина виждаме в следващата част от първата глава, където е засегнато назначението на Ан. Тошев за дипломатически агент в Цетине. То представлява своеобразно повишение за българина, защото сега вече той получава възможността да бъде основна фигура в двустранните отношения, бидейки официален представител на страната си пред черногорското правителство. И тук наблюдаваме обзор на правата и задълженията на заемащия съответния дипломатически пост, към което е добавен и исторически преглед на българо-черногорските отношения преди избирането на Ан. Тошев за титуляр на българската легация там. Основен акцент в дейността на последния в черногорската столица е активната му комуникация с винаги непредсказуемия княз Никола, с цел запазване на добрите отношения между двете страни, които са нужни на София във връзка с опитите за разрешаване на Македонския въпрос. Задача, която, както се убеждава новият български представител, не е никак лесна поради огромната амбиция на владетеля да превърне себе си, династията си и страната си във водещ фактор на Балканите, макар да липсват реалистични условия за това, с оглед на факта, че по онова време Черна гора е най-малката и най-бедната държава на полуострова. По време на пребиваването си начело на българската легация в Цетине Ан. Тошев се оказва замесен в един от поредните опити на княз Никола да играе пред народа си ролята на напредничав демократичен владетел – казусът за изготвяне и приемане на конституция и свикване на Скупщина. Българският

представител е търсен от монарха за съвети и дори получава едно копие от проекта, с молба да направи сравнение с Търновската конституция. Целият шум около конституционния въпрос се оказва „буря в чаша вода“ и от него не произлиза каквато и да е съществена промяна в баланса на силите в страната.

В своите доклади, отразени в тази част от първата глава от дисертацията, Ан. Тошев предава и опитите на княз Никола да увлече България в един тристранен военно-политически съюз, който да включва и някоя трета балканска страна. Владетелят първо говори за привличане на иначе неприязнената му Сърбия, а по-късно предлага да се търси сближение с Османската империя. И тук, както се оказва, се касае за опит за зле преценен опит за надскачане на собствените възможности и тези на страната от страна на Никола. Логично, дори не се стига до реални преговори за такъв съюз, поради категоричната позиция на княз Фердинанд, че той би бил неизгоден и ненавременен.

Докато е на служба в Цетине, Ан. Тошев внимателно следи и сближението между Черна гора и Италия, което надлежно отразява в рапортите си до своите началници в София. Налице в тази част от главата са и неговите разсъждения за причините за него и за очакваните резултати.

Следващата част от първата глава касае периода на Ан. Тошев начело на българската легация в Атина. Дори за самия него е изненадващо колко топло е посрещнат, предвид тлеещото напрежение между двете държави, заради поведението на гръцките чети в Македония. Именно съдбата на тамошните българи отново се превръща в основен акцент в работата на българския дипломат след пристигането му в гръцката столица. Това е и причината до нас да са достигнали два негови пространни доклада от този период, в които той прави блестяща дисекция на историческия и етнографския характер на Македония, достойни за професионалист в това направление. В тях той за пръв път издига и една теория, която ще има повод да защитава и по-късно, а именно, че при създадите се обстоятелства, най-доброто решение за областта би било тя да получи известна автономия, която да я предпази от разцепление.

По време на мисията си в Атина Ан. Тошев внимателно следи и въпроса за терора на гръцките чети над желаещите да преминат към Екзархията македонски българи, разказвайки подробно за методите на Гръцката патриаршия за принудително подчиняване на същите. Не на последно място, той отново призовава българското правителство да се намеси пряко и последователно по отношение на въпроса за съдбата на македонските българи, като се противодейства на сърби и гърци, които уверено си

приписват правото да диктуват условията на едни евентуални промени в Македония и да продължават с тенденциозната си политика във вреда на българщината.

Втората глава – „От обявяването на Независимостта до края на Първата световна война“ разглежда трите дипломатически назначения, оставили най-ярка следа в професионалното развитие на Ан. Тошев. От 1908 до 1919 г. той заема длъжности в столиците на Сърбия, Османската империя и Австро-Унгария, като този период съвпада с ключови за България и Европа събития, в които българския дипломат се оказва пряко замесен поради характера на длъжността си. Това е причината тази глава да има най-голям обем и в нея си проличават осезаемо характера, позициите и възприятията на Ан. Тошев.

В началото на частта за Белград е направен кратък обзор на обстановката, която посреща Ан. Тошев в сръбската столица. Споменати са усложненията в българо-сръбските отношения от предходната 1907 г. и се обръща внимание на негативното отношение на определени кръгове на сръбската общественост към новоназначения дипломатически агент. За да се изгради представа за настроеността спрямо Ан. Тошев се цитира заглавия от тамошната преса, както и мнения на сръбски политици и дипломати. Анализирайки техните мотиви, авторът на дисертацията стига до извод, че те са опасяват от активността и последователността на българския представител, които рязко контрастират на техните очаквания за налагане на доминация в българо-сръбските отношения.

Обръща се внимание на това, че с идването на власт в България на демократите през 1908 г. се възражда идеята за едно българо-сръбско сближение под егидата на Русия, което не е възможно в предходните години, когато в София са ориентирани към Австро-Унгария стамболовисти. Тук се разглеждат позициите и спомените на Ан. Тошев по този въпрос, някои от които са изразени в по-късните му трудове. Трябва да се подчертае синхрона между докладите на българския дипломат от времето на тези събития с по-късните му разсъждения, което ни дава повод да смятаме, че разказаното в книгите от 30-те и 40-те години в голяма степен е обективно припомняне на някогашните му виждания, а не повлияна от по-късни събития и явления интерпретация.

Отбелязват се усложненията в Македония, настъпили след провала на Мюрцшегските реформи и разнобоя между Великите сили по отношение на английските предложения за частична автономия на тези земи. Ан. Тошев анализира

съпротивата на сърби и гърци срещу тази концепция, като същевременно търси и тяхната мотивировка. Продължава да се застъпва идеята за автономия чрез която да се запази целостта на Македония, като призовава българското правителство да настоява Сърбия да изрази с ясна позиция по темата. В случай, че сърбите продължават да упорстват той препоръчва засилване на българската четническа акция в Македония.

Обръща се внимание и на опитите на Австро-Унгария да създаде интрига между неприязнената за нея Сърбия и България, които са обезсилени от сръбския външен министър М. Милованович, който уверява Ан. Тошев, че сърбите нямат намерение да сключват съюз с Цариград против София.

В тази част от главата е представена Младотурската революция от лятото на 1908 г. и нейните последици за Македонския въпрос. Акцентира се и върху събитията, довели до усложняване на отношенията между българи и османци, които катализират обявяването на Независимостта. Ан. Тошев предава острата реакция на сръбската общественост, която едновременно се притеснява от издигането на България в международен план и се страхува от факта, че акцията е била съгласувана с Австро-Унгария. На фона това, българският представител защитава правотата на акта от 5 октомври 1908 г. безпрекословно.

След успокоението на страстите се наблюдава „омекване“ на сърбите и нови предложения за сближение със София на фона на продължаващото напрежение по оста Белград – Виена. Ан. Тошев внимателно следи тези процеси и се солидаризира с решението на правителството да преговаря, макар и той, и те да са скептични относно искреността на сръбската страна. Българският дипломат изтъква опитите на Сърбия да си придава ролята на неразбран доброжелател, чиято инициатива за съюз била игнорирана.

Обръща се внимание и на вътрешнополитическото напрежение в Сърбия, като българският представител анализира ситуацията и посочва потенциалните опасности, както за мира вътре в страната, така и за радикализиране на поведението на Кралството във външнополитически план. В създалата се ситуация въпросът за българо-сръбско сближение продължава да е налице. Проследени са разговорите по тази ос в следващите месеци, които не довеждат до окончателен резултат поради непостоянството на сръбските желания. В този период се повдига и темата за българо-гръцки преговори, което не изглежда да е приоритет за българите, но все пак се превръща в повод за недоволство от винаги подозрителните сърби.

В тази част се говори за разклащането на стабилността в Османската империя в периода 1909 – 1910 г., което е предизвикано от засилването на албанския въпрос и недоволството от османската власт в Йемен, Армения и Македония, като именно по отношение на последната пряко отношение, очаквано, вземат и отговорните фактори в София, които търсят възможност да се възползват от ситуацията, за да облекчат перманентния гнет над своите сънародници там.

На фона на тези сложни взаимоотношения на Балканите, Ан. Тошев неколкратно разсъждава в своите рапорти относно позициите на България в създалата се ситуация и достига до извода, че трябва да разчитаме основно на собствените си сили, а не да очакваме, че някоя от Великите сили ще се застъпи за нас пред съседите и особено пред турците. Тази теза ще се появява и в по-късните му концептуални размисли върху положението на Царството.

Не е подмината и правителствената промяна в София в края на март 1911 г., предизвикана от желанието на цар Фердинанд да потърси сближение с Русия. Очаквано, реакцията в Белград и Петербург е положителна и още повече амбицира сърбите да повишат исканията си в един евентуален съюз. Познавайки русофилския характер на управляващата коалиция и притеснявайки се от необосновани отстъпки от българска страна, Ан. Тошев подробно анализира в свой рапорт хипотезата за дележ в Македония и категорично я отхвърля, като за пореден път посочва автономията за най-уместен вариант. Тези негови разсъждения могат да бъдат приети като константна негова позиция по темата.

Предизвикани от избухването на Итало-турската война, българите и сърбите започват преговори за съюз с антиосманска насоченост, за които Ан. Тошев умишлено не е информиран. Разгледани са евентуалните причини за това, като авторът се опитва да представи различните гледни точки в създалата се ситуация. Научил по други канали за водените преговори, българският представител игнорира обидата и се стреми да е от полза с своите действия и разсъждения за международната обстановка, които той представя в пространни рапорти до правителството в София. Отново се наблюдава тенденциозното поведение на сърбите да се представят като радатели за сближение, които биват пренебрегнати от българите.

Към края на 1911 г. положението на българите се усложнява допълнително след бомбените атентати и последвалите кланета в Македония. Наред с това османците стават все по-подозрителни към демонстрациите на близост между балканските православни държави.

В тази част от главата е подчертано, че както по време на по-ранните преговори между София и Белград, така и при подписването на официалния двустранен договор за приятелство и съюз на 13 март 1912 г. Ан. Тошев е държан настрана и не е уведомен, което се явява още един открит акт на неуважение от страна на българското правителство към неговия представител в Белград, който сега е натоварен да защитава клаузи, които не са обсъждани с него и в някаква степен противоречат на вижданията му за най-удачно споразумение със сърбите. Най-адекватен пример е съгласието на София за разделяне на Македония на „спорна“ и „безспорна“ зона, което рязко противоречи на вече прокламираната от българския дипломат позиция за запазване целостта на областта и даване на автономия. Същевременно Ан. Тошев алармира, че сръбският гнет над българите в Македония продължава дори и след подписването на договора и насърчава правителството да противостои на това. Отбелязани са и доста сложните преговори с Гърция, които приключват с подписването на отбранителен съюзнически договор на 29 май 1912 г.

В края на август и началото на септември 1912 г. Ан. Тошев пътува няколко пъти между София и Белград с цел съгласуването на едновременна военна акция, което да даде началото на войната. В крайна сметка, въпреки че го заобикаля при преките преговори и сключването на договора със Сърбия, българското правителство приема именно изработения от Ан. Тошев проект за съглашение по обявяване на войната, което все пак е атестат за значимостта на последния в последвалите събития. В създалата се ситуация се наблюдава едно необяснимо колебание на сърби и гърци, които до този момент са изглеждали твърдо зад позицията да се води война. Направен е анализ както на техните подбуди, така и на евентуални техни притеснения, които предизвикват това поведение.

В крайна сметка изчаквателната позиция е изоставена и на 30 септември 1912 г. съюзниците мобилизират своите армии. Обърнато е внимание на опитите на сърбите да омаловажават териториалните клаузи на подписания договор. Разглежда се евентуалната позиция на неутрална Румъния, като Ан. Тошев предупреждава, че не бива да се подценяват териториалните аспирации на Букурещ. Важен нюанс, който е отразен в дисертацията е предупреждението на българския представител още при започването на военните действия, че трябва много да се внимава с предлаганата помощ от страна на Сърбия, което може да се използва с користни цели. Накратко са разгледани са военните стратегии на съюзниците, напредъка на техните армии на османска територия и протичащата на този фон дипломатическа дейност. Ан. Тошев

ясно подчертава, че военните успехи трябва да се използват разумно в дипломатическите преговори, като ярко впечатление прави разсъдливия му подход, който по никакъв начин не е замъглен от еуфоричните чувства, ширещи се сред българската общественост след добрите новини от фронта. В своите доклади той апелира към българското правителство да се придържа максимално към сключения със Сърбия договор, особено за териториалните клаузи, като отправя предупреждение, че Австро-Унгария ще се опитат всячески да разбият Балканския съюз.

Разглеждат се постъпките, направени от Османската империя за сключване на примирие. На 16 декември 1912 г. е открита конференция за мир в Лондон, като се проследяват хода на преговорите и взаимоотношенията между държавите от Балканския съюз на фона на конференцията.

В края на годината Ан. Тошев изнася доклад пред Министерски съвет, с който предупреждава за евентуалните териториални претенции върху окупираните от сърбите територии, както и за това, че Царството вече не е изгоден съюзник с оглед бъдещите планове на Белград.

Отбелязано е денонсирането на примирието и възобновяването на военните действия, което още повече обтяга отношенията в Балканския съюз. Маркира се превземането на Одрин и отражението му върху военните действия и дипломатическите преговори.

Проследени са опитите на София да потърси съдействие от Съглашението срещу прекомерните претенции на Атина и Белград относно териториалните клаузи. Междувременно турците капитулират и започват преговорите за нова мирна конференция в Лондон. В следващите седмици Ан. Тошев е под непрекъснато напрежение поради обтягането на отношенията между България и Сърбия. В този период той пътува неколkokратно до София, изнася доклади пред Министерски съвет и има срещи с лидерите на опозиционните партии. Дори и след това Ан. Тошев остава без ясни инструкции за конкретни постъпки, които да направи в Белград.

Представена е и посланическата конференция на Великите сили в Петербург, на която е взето решението да се коригира българо-румънската граница.

Следва преглед на актовете на сближение между сърби и гърци на антибългарска основа, последвани от тайни договорености между двете страни, което потвърждава подозренията на Ан. Тошев за наличието на такива процеси.

По пътя към подписването на окончателния Лондонски мирен договор (30 май 1913 г.) още веднъж е обърнато внимание на непрестанните сръбски искания за загърбване на териториалните клаузи от март 1912 г.

Обръща се внимание на изпращането на Ан. Тошев и Д. Ризов в Главната квартира, целящо да се проучат настроенята във войската и се разглеждат резултатите от тяхното посещение, отразени в доклад на българския представител в Белград пред министър-председателя, който междуременно обявява намерението си да подаде оставка, което заплашва да доведе до още по-големи усложнения в положението на Царството. Обсъжда се напрежението вътре в самото правителство, изкристализирало в разнобой между министрите по отношение на една евентуална война с досегашните съюзници на България.

Отбелязва се назначението на новото правителство на Ст. Данев, отново коалиция между досегашните управляващи партии, което има задачата да намери изход от сложната ситуация по дипломатически път. Събитията изпреварват тези намерения и на 29 юни 1913 г. Царят, провокиран от сръбските зверства срещу българите, дава нареждане да бъдат атакувани позициите на сърби и гърци в Македония. Това разпалва т.нар. „Междусъюзническа война“. Макар и българското правителство да заплашва Белград с отзоваването на Ан. Тошев още преди избухването на конфликта, то това става факт едва след като Сърбия и Гърция скъсват отношенията си с България на 5 и 6 юли 1913 г., което е фактическият край на неговата мисия в сръбската столица.

Накратко са проследени бойните действия и дипломатическите совалки за прекратяване на войната, като се обръща внимание и на намесата на Румъния и Османската империя, което превръща войната във Втора балканска и изправя българската войска в битка срещу пет армии на три фронта.

Разразилата се криза води до оставката на Ст. Данев и назначаване на правителство, съставено от радослависти, стамболовисти и младолиберали с цел да се търси подкрепа от Централните сили срещу обвързаните с Антантата противници на България, като министър-председател става В. Радославов. Представени са обстоятелствата и неизгодните условия при подписването на Букурещкия мир.

Следващият етап от дипломатическата кариера на Ан. Тошев е свързан с ангажирането му като делегат в двустранните българо-турски преговори по сключването на мира. Отново липсват ясни инструкции към делегацията, въпреки срещите ѝ с монарха. Въпреки това, като основна цел на неколкократно формални и неформални срещи между делегациите изкристализира уточняването на границата,

като е разгледан подробно въпроса за съдбата на съответните малцинства. Коментира се кратко просъществувалата Гюмюрджинска република, както и съпротивата на някои от турските първенци в Западна Тракия срещу настъпването на българските власти. Цариградският договор е подписан на 29 септември 1913 г. Въпреки стремежа на Ан. Тошев и другите делегати, клаузите не покриват напълно целите на българските представители. След края на мирната конференция е взето решение Ан. Тошев да бъде назначен като български дипломатически представител в Цариград. Това съвпада с период на сближение между двете държави и в този начален етап мисията на Ан. Тошев е в поддържането им. Ключов за периода се оказва статутът на Западна Тракия и поведението на османската власт на българите в Източна Тракия. Не по-малко важен е казусът с бежанците, като при провеждане на преговорите Ан. Тошев следва инструкциите, дадени му от Н. Генадиев и лансира идеята за образуване на една смесена комисия. Въпреки това, Ан. Тошев съветва въпросът максимално да се протака, защото ако се сключи подобна конвенция, това би било само в полза на Османската империя. В. Радославов приема идеята за забавяне на преговорите, отбелязвайки, че България може да сключи такава конвенция, ако ѝ е нужна и насърчава Ан. Тошев да продължава успешното лавиране, при което създава впечатление, че работи за по-тясно сближение с Цариград.

Подробно се разглеждат хипотетичните варианти за политически комбинации на Балканите, като Петербург все повече настоява за подобряване на отношенията между Сърбия и България. Руският представител в Цариград М. Гирс среща категоричния и обоснован отказ на Ан. Тошев за такава възможност. Българският представител отдава сериозно значение на гръцко-турските спорове за островите в Егейско море, защото смята, че именно тази тема може да се окаже решаваща за поведението на османската външна политика в Тракия. Любопитен детайл са препоръките на Ан. Тошев за сближение със САЩ, като посочва евентуални предимства.

По време на службата на Ан. Тошев в Цариград се обсъжда и темата за военна конвенция, която да бъде първа стъпка към един българо-турско-румънски съюз. Започват и преговори за сключване на търговски договор, както и за пощенско-телеграфна конвенция. В това време се наблюдава охлаждане на отношенията между двете страни. Османците протакат преговорите за търговския договор с България, като това предизвиква тревога у Ан. Тошев най-вече, защото това би забавило едно изтегляне на османските власти от Западна Тракия и отново въпросът за българите би останал висящ. И тук си проличава превърналата се в обичайна за Ан. Тошев тактика да

не се бърза с обвързването с околните държави, докато не са ясни всички обстоятелства. Темата за гореспоменатия българо-турско-румънски съюз е една от основните по време на цялото пребиваване на Ан. Тошев в Цариград. В тази част от втората глава подробно се разглеждат неколкочестните разговори между българския представител и османските управляващи по темата. Акцентира се и върху опитите на Централните сили да форсират такъв съюз, за да могат да си осигурят приятелството на трите държави наведнъж, с което окончателно да вземат превес срещу попълзновенията на Антантата на Балканите. Времето ще покаже, че такъв съюз така и не е сключен.

Убийството на ерцхерцог Франц Фердинанд заварва Ан. Тошев все още на пост в Османската империя. В създалата се ситуация ролята на България се предвижда да е решаваща, предвид нейното географско положение и скорошните ѝ поражения срещу обграждащите я държави. В дисертацията е отразено мнението на Централните сили, че Царството би било най-подходящият съюзник в очертаващата се война срещу Сърбия.

Важно е да се отбележи, че Ан. Тошев пръв съобщава за все по-приближаващата се възможност от избухване на въоръжен конфликт, предвид войнствените настроения в Австро-Унгария. Германският му колега настоява България съвсем скоро да се присъедини към Централните сили и обещава големи позитиви за Царството. Това му поведение не е никак случайно, предвид гореспоменатите виждания на за ролята на България за справянето със заплахата от Сърбия. Категорично несъгласен, българският дипломат настоятелно съветва правителството не само да запази неутралитет, но и да иска „съответното възмездие“ за ненамесата си в случай на локализиране на конфликта и ограничаването му до австро-сръбска война. В следващите седмици темата за това как би трябвало да реагира България на разгарящия се конфликт се превръща в централна за членовете на българския дипломатически корпус, които изразяват своите тези пред кабинета. Позицията на Ан. Тошев остава непоклатима. Въпреки съветите на Ан. Тошев, кабинетът в София започва сондажи за евентуално присъединяване на Царството към Тройния съюз. На фона на тези събития, българският представител информира правителството на В. Радославов, че преговорите между Османската империя и Германия вървят в положителна посока, но все пак Цариград изключително държи на включването на България във войната и не би се обвързала категорично без нея. Междувременно продължава натискът върху Ан. Тошев в Цариград от страна на руския представител М. Гирс, който се опитва да убеди своя български колега за ползите от присъединяването на Царството на страната на Сърбия. Това среща

категоричната позиция на Ан. Тошев, че в никой случай българите не биха подкрепили своята западна съседка.

В този период контактите между Цариград и София са изключително интензивни, а Ан. Тошев е главно действащо лице. Турците продължават да настояват за споразумение, независимо от поведението на Царството спрямо предложенията на Централните сили. В същото време Ан. Тошев е агитиран от австрийския и германския си колеги маркиз Палавичини и барон Вангенхайм приоритет на България да не са балканските комбинации, а прякото ѝ обвързване с Виена и Берлин. От София са изпратени ясни инструкции за започване на преговори с Турция, които да бъдат мост към присъединяване на страната на Централните сили. Ан. Тошев не е информиран за задълбочаване на преговорите, но до конкретен резултат се стига едва на 19 август 1914 г., но сключеният българо-турски договор не е ратифициран от нито една от двете страни, което го обезсилва. Повлиян от пропадането на съюзния договор, Ан. Тошев продължава да защитава позицията за строг неутралитет до последния възможен момент и предупреждава да се внимава с Турция, защото нейните настроения се променят твърде често.

Разгледани са и позициите на Антантата относно пазения от България неутралитет, който е приветстван и насърчаван. Това е съпътствано от промяна в кабинета в София, като военното министерство е поверено на И. Фичев, одобряван от съгласенските държави.

Отбелязани са разсъжденията на Ан. Тошев, че натискът върху България да прекрати неутралитета си е, че тя е търсен съюзник и съветва правителството внимателно да обмисли как да използва това, за да осигури дивиденди за страната. Той посочва, че именно това е начинът за комуникация с двете страни. Категоричната позиция на Ан. Тошев вече се оказва неудобна, което се доказва от факта, че В. Радославов не поставя докладите му на обсъждане в Министерски съвет. Още в този момент Ан. Тошев предупреждава, че включването на Османската империя във войната може да е в полза на Централните сили, но би довела до катализиране на процесите за включване на Гърция и Румъния към Съгласението. В този етап на войната Антантата променя своята тактика в опит да ангажира Царството и отправя заплахи към София, че не би получила нищо в замяна на своя неутралитет, но въпреки това Ан. Тошев не променя своята позиция за неутралитет. Включването на Османската империя във войната още повече затвърждава това. Един от основните доводи, които Ан. Тошев използва пред

представителите на Централните сили в Цариград е, че намесата на неутрални държави би отдалечил мира още повече.

В тази напрегната ситуация Ан. Тошев получава ново назначение, като този път е в една столиците на Централните сили – Виена. Още през първите месеци от своето назначение започва натиск върху Ан. Тошев, а оттам и върху Царството за излизане от позицията на неутралитет и намеса на страната на Централните сили. Точно по този повод подробна се разглеждат думите на външния министър И. Буриан, който директно заявява на българския представител, че никой не би получил възнаграждение заради своя неутралитет и че Централните сили могат да гарантират само териториите, които са фактически завзети от български войски, което неколкократно се подчертава през следващите седмици.

Предложенията на Антантата остават несигурни дори след началото на Дарданелската операция, по време на която съглашенските сили преценяват едно евентуално включване на българите като ключово за успешния изход. Именно в този период интересът към привличането на България нараства все повече. Въпреки това се наблюдава разнобой сред водачите на Антантата, предизвикан от несъгласието на Русия с английските предложения към София. С началото на лятото се затвърждава убеждението на управляващите в България, че Царството трябва да изостави искането си за линията Мидия – Енос и да формира свои очаквания на база избягването на излишни ежби с Османската империя. Натискът върху Ан. Тошев във Виена продължава, но той поддържа категорично позицията на В. Радославов за придобивки срещу неутралитет и подчертава, че България предпочита да действа с мирни средства до последния възможен момент, надявайки се да получи одобрението и на двете групировки за териториално разширение на тази база.

Междувременно германските военни успехи продължават и на 25 юли В. Радославов изразява готовност за започване на преговори за сключване на съюзни договори със страните от Централните сили, като се гарантират териториалната цялост на страната, като за досегашния си неутралитет Царството ще получи безспорната и спорната зона във Вардарска Македония. Предложение идва и от Антантата, но то изглежда далеч по-несигурно.

Започва подготовката на една съвместна акция на Берлин и Виена срещу сърбите, като се очаква и намесата на България. Ан. Тошев отново отправя съвети към правителството Царството да остане неутрално и подробно обяснява за възможните последици във всеки един от евентуалните сценарий на военните действия. В докладите

си от този период Ан. Тошев обстойно разглежда и анализира причините Германия и Австро-Унгария да търсят сътрудничеството на България. На този фон отново виждаме как българският дипломат е поставен в изолация от задълбочаващите се преговори за включването на България във войната, както през 1911 – 1912 г., вероятно заради неотклонната му теза за продължаване на неутралитета, докато той все още съдържа логика в себе си. В този контекст, Ан. Тошев съветва да се разиграва и картата, че ненамесата на Царството всъщност е допринесла за успехите на Централните сили, защото така Балканите са останали сравнително спокойни, което е подпомогнало тяхната кауза. Всички тези негови разсъждения се обезсмислят при положение, че кабинетът в София вече е избрал пътя си.

На 6 септември Царство България официално се присъединява към Централните сили. Неговата намеса е оформена с подписването в този ден на четири отделни документа – Българо-германски договор, тайна спогодба към същия, българо-турска конвенция (и трите подписани в София) и военна конвенция между Германия, Австро-Унгария и България (подписана в замъка Плес на територията на дн. Полша). Без да знае за случилото се, седмица по-късно, на 13 септември, Съглашението отправя поредна нота до българското правителство с отвлечени обещания за безспорната зона в Македония, без предварително да е получила съгласието на сърбите по темата. За да засили още повече висящото положение, В. Радославов пояснява в едно окръжно, че България преминава във фаза на въоръжен неутралитет, но подчертава, че това не означава започване на военни действия. Реакцията на Антантата е много остра, като дори се стига до заплахата от страна на руснаците и отзоваване на съглашенските пълномощни министри от София. На 14 октомври 1915 г. Царството обявява война на Сърбия, което се явява официалното включване в Първата световна война.

Междувременно българското правителство решава да засили своите позиции в една от неутралните държави – Швейцария и на 4 ноември 1915 г. Ан. Тошев заминава за Берн, където да предаде акредитивните си писма. Той съвместява двата поста до 23 октомври 1916 г., когато е уведомен, че позицията в Берн става постоянна и ще бъде заета от С. Радев.

Като проблем за България се посочват признаците на сближение на гърци и румънци с Антантата. Междувременно В. Радославов изказва подозрение, че австрийците се опитват да предизвикат оставката му. Силно разочарован от тази реакция, Ан. Тошев го съветва да се концентрира върху държавните дела, а не върху собственото си добруване. Прави впечатление, че българският дипломат застава зад управляващите в

София, въпреки личната си позиция за запазване на неутралитета и за предпазване от прибързани решения, която изобщо не е взета под внимание от тях. В поредица от доклади той проследява и анализира внимателно не само позицията и отношението на Австро-Унгария към създадената военно-политическа обстановка, но също така проследява тенденциите и позициите на управляващите във Виена във вътрешнополитически план.

Включването на Румъния и Гърция към войната на страната на Антантата, провокира Ан. Тошев отново да разсъждава за развитието на военните действия бъдещи условия за сключване на мирни договори.

Идеята за мир, иницирана от американския президент У. Уилсън, започва да придобива все по-голяма популярност. Предложено е воюващите държави да представят проекти за условията, при които би могло да се сключи мир. Заявени са желанията на България – Македония, Добруджа и Българското Поморавие. Българското правителство връчва във Вашингтон и на неутралните държави нота, в която се разясняват причините и отговорностите за продължаване на военните действия, като се съдържа обосноваване за териториалните претенции на България.

Една от основните нишки в периода на Ан. Тошев като български представител във Виена е анализът, който прави на вътрешнополитическата ситуация – промени в управлението, реакцията на Дуалистичната империя в хода на войната и различните причини за нестабилност в нея, както и желанието от началото на 1917 г. постепенно да се откъсне от Германия.

Ан. Тошев има убеждението, че избухването на Февруарски революция в Русия ще доведат до ускоряване на процесите за сключване на мир. Разглежда се и неговата позиция за ролята, която би изиграла САЩ при едно евентуално включване във войната, което контрастира с тази на Германия.

Важен акцент е това, че Ан. Тошев продължава да защитава българските интереси във всеки един момент от войната дори и кабинетът да не се вслушва не неговите съвети. Прави впечатление позицията за управлението в Северна Добруджа, която той упорито и последователно брани идеята да е българска.

Решително се променя ходът на събитията с извършения в Русия държавен преврат на 25 октомври 1917 г. Новите руски управляващи лансират идеята да се сключи мир без анексии и контрибуции, която идея се приема с охота от австрийския външен министър граф Отокар Чернин. Това не съвпада с позицията на българския кабинет, защото би означавало да се загърби осъществяването на националния идеал.

Разглеждат се хода на преговорите за сключване на Брест-Литовския мирен договор между Русия и Централните сили. Съглашението не се отзовава на поканата да участва. На 30 януари В. Радославов тръгва към Брест-Литовск, придружен от Ан. Тошев и Ив. Стоянович. Като основна задача на българската делегация е оказване на съдействие без да се обсъждат въпроси за българските граници. Представени са подробно проведените заседания, условията на мира, както и позицията и ролята на Ан. Тошев.

Представени са възгледите му относно Добруджанския въпрос, като той анализира интересите на всяка от засегнатите страни по въпроса. Разгледана е позицията на кабинета в София за евентуални отстъпки, което от своя страна влиза в противоречие с позицията, заявено от Д. Ризов в Берлин – че България няма да подпише договора за мир с Румъния, при който Добруджа се отстъпва на съюзническите сили, а не изцяло на нас.

На 21 юни е съставено коалиционно правителство от Демократическата и Радикално-демократическата партия начело с Ал. Малинов, с цел да бъдат използвани известните на всички антантофилски позиции на демократичния лидер. Разгледани са османските териториални претенции към България.

В своите рапорти до българското правителство Ан. Тошев все по-често засяга темата за вътрешнополитическата нестабилност в Двудеинната монархия. Друг важен проблем е евентуалната загуба, която изглежда все по-вероятна. Австро-Унгария предлага да се започнат преговори със съглашенските сили, но според Ан. Тошев това може да се случи само при условие, че и Германия участва в тях. Той отправя съвети към българското правителство, че още в този момент трябва да се уточнят максималните и минималните стремежи на Царството.

Териториалните неуредици задълбочават неизгодната позиция на България. Централните империи настояват, че Добруджа може да се премине към България, само ако тя отстъпи на Османската империя територията по източния бряг на р. Марица с гара Одрин. Хипотеза, която е считана за неприемлива от кабинета в София.

В настъпилата криза след пробива на Добро поле, българските управляващи се стремят да ограничат щетите, като търсят възможности за примирие към представителите със САЩ, Великобритания и Швейцария. Централните сили обвиняват Царството в нелоялност. На 29 септември е подписано Солунското примирие, с което се поставя началото на излизането на България от войната. Ан. Тошев съобщава, че Виена гледа с надежда към приближаващия мир и едно нейно отцепване от Берлин изглежда все по-реално. Вътрешнополитическите проблеми в

империята продължават, като българският представител представя на вниманието на кабинета свой подробен анализ на някои от събитията и причините, довели до краха на отиващата си империя. Това се оказват едни от неговите последни доклади, изпратени от столицата на вече разпадналата се империя, защото Ан. Тошев по свое желание се оттегля от дипломатическата кариера.

Третата глава – „Последният четвърт век от живота на Андрей Тошев“ – разглежда обществената и публицистичната дейност, като важен акцент е поставен на периода април – ноември 1935, когато той заема поста министър-председател.

В първата част, която обхваща периода 1919 – 1935 г. няма много сведения за неговата дейност. В началото на 1932 г. Ан. Тошев участва в подписването на албанско-български протокол за взаимна защита на съответните малцинства в двете страни, но Албания не ратифицира документа и той не влиза в сила. През март 1933 г. Ан. Тошев е поканен в българската делегация за конференцията на Съвета на Балканската конференция, където участва в изработването на меморандум за защита на съответните малцинства в България и Румъния. Наред с тези ангажименти, Ан. Тошев самоотвержено се включва и в поредица „конференции на свободни хора, където потъпканите меншества отправяха позив към света за защита на обещаните им права“, където българският народ се стреми да популяризира каузата си, която не среща разбиране и симпатии от отговорните фактори в Европа.

Следващата част е посветена на един от ключовите моменти в цялостната дейност на Ан. Тошев, а именно назначаването му като министър-председател. Подробно се разглеждат вътрешнополитическата ситуация в страната, общите тенденции, които се очертават в управлението, както и най-важните фактори, влияещи върху тях. Разсъждава се върху причините и мотивите на цар Борис III да избере опитния дипломат за този пост. Като най-вероятна причина, се изтъква желанието на монарха да се намеси пряко в съдбините на страната и да изолира влиянието на деветнадесетомайските управляващи. Обърнато е внимание на самия манифест за назначаване на правителството и затова, че никъде не се говори за възстановяване на партийно-парламентарния режим. Посочен е съставът на кабинета, като е направен опит да се разсъждава за избора защо точно тези лица са включени в него, както и ролята им в управлението.

Подробно са разгледани задачите на правителството, както във вътрешнополитически, така и във външнополитически план. Като приоритет във вътрешната политика е постигането на законност и умиротворение в страната, а във

външната политика – сближение със съседите, особено с Югославия. Разглежда се реакцията на френската, австрийската, немската, румънската, сръбската и гръцката преса относно назначаването на Ан. Тошев като министър-председател.

Проследява се продължаващата тенденция да се издават наредби закони, като се представени и анализирани някои от по-ключовите за периода на управление на Ан. Тошев. Изготвена са програми за финансови и социални реформи, като са разгледани някои от предприетите мерки. Накратко са представени нападите от политическите противници на правителството, че не се възстановява дейността на Народното събрание, както и реакцията на Ан. Тошев по темата. По този повод той обещава създаване на нов парламент, което се одобрява от някои политически среди.

Разгледана е ролята на Военния съюз като фактор, както и стремежа към ограничаване на политическата му тежест. Представена е вътрешнополитическата ситуация на фона на пуснатия слух, че се готви преврат срещу правителството, което се използва като повод за обявяване на военно положение в страната.

Представени са опитите за подобряване на отношенията със съседите, като именно в този дух е сключената с Турция търговска спогодба, която не постига скритата си цел да подобри връзките между двете страни в политически план. Проследени са и опитите за подобряване на отношенията със СССР, което се отразява единствено в сключването на пощенска конвенция. Германия продължава да е държавата, с която правителството на Ан. Тошев поддържа най-интензивни връзки.

Една от основните теми на кабинета Тошев е изработването на нова конституция. Накратко е разгледано зараждането на идеята за такава, както и причините, довели до това. В крайна сметка са изработени два проекта за конституция. Представени са целите, идеите и промените, които залягат в изработването на двата варианта. Анализирани са реакцията на някои от съвременниците на проекта за конституция, като сред тях са бившите министър-председатели Н. Мушанов и Ал. Цанков.

Проследени са и тенденциите, свързани с недоволството, породено сред бившите политически кръгове от напразните обещания от това, че не се връща парламентарния режим. Накратко са разгледани основните им желаниа, изпратени до Царя и някои от основните причини, които водят до нестабилност в кабинета, а оттам и до неговата оставка на 23 ноември 1935 г.

Направен е опит за оценка на седемте месеца, в които Ан. Тошев оглавява кабинета и същевременно е представено неговото мнение, отразено най-вече в печата.

Анализират се, както коментари на неговите съвременници, така и такива, появили се в по-късни научни изследвания.

В последната част на третата глава е направен кратък преглед на някои от научните публикации на Ан. Тошев. Отбелязано е, че макар и професионален ботаник, той има забележителни исторически и етнографски изследвания.

Накратко е представена книгата, която излиза в два тома „Балканските войни“, проследяваща събитията в периода 1911 – 1913 г. Разгледани са някои от коментарите на видни юристи, езиковеди и обществени личности, които посочват значимостта на книгата и дават своите положителни оценки за нея.

Ан. Тошев проявява интерес и към Полша, провокиран от честите му пътувания до страната. Той е и активен участник и председател на Полско-българското дружество, основано през 1918 г.

Темата за Сърбия също присъства в някои от трудовете на Ан. Тошев. В тях той прави или кратък исторически преглед на българо-сръбските отношения, или опровергава с исторически факти и анализ на събитията сръбския характер на Македония.

Македонският въпрос и съдбата на македонските българи продължават да занимават Ан. Тошев и в неговата публицистична дейност. Дори години след приключване на своята дипломатическа кариера в тези земи, той се връща към тях и си припомня с носталгия времената, в които е бил пряк защитник на каузата на своите сънародници в тези земи.

Ан. Тошев умира на 10 януари 1944 г. вследствие на най-тежката от поредицата бомбардировки над София. С него си отива една забележителна личност от следосвобожденската българска история. В заключението е направен обзор на цялостната му дейност като политик, държавник и дипломат. Анализирани са ключовите му назначения, както и постъпки във времето, в което е министър-председател.

Публикации по темата на дисертацията:

1. Ранни години на Андрей Тошев, АНАМНЕЗА, Год. XV, 2020, кн. 3, с. 39 – 47, ISSN 1312-9295
2. Андрей Тошев като български пълномощен министър в Атина и Македонският въпрос, АНАМНЕЗА, Год. XVI, 2021, кн. 7, с. 50 – 76, ISSN 1312-9295
3. Македония след Илинденско-Преображенското въстание през погледа на българския търговски агент в Битоля Андрей Тошев, Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Единадесетата студентска научна конференция във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, том 8, 2022, с. 219 – 236